

Ковальчук Іван (м. Київ)

Кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник
відділу історії України другої половини ХХ ст.

Інституту історії України НАН України.

УДК [94:355.233.11] (477.42), „1941”

СТАНОВЛЕННЯ І ОКРЕМІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЖИТОМИРСЬКОГО МІСЬКОГО ПРОВОДУ ОУН(М) У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1941 РОКУ

У статті досліджується питання проникнення мельниківської похідної групи у Житомирську область і створення нею житомирського міського осередку. Розкрито структуру Житомирського міського проводу. Відзначена участь жителів міста і області у його роботі. Вказано часові рамки існування міського проводу, його персональний склад і причини занепаду.

Ключові слова: ОУН(М), Житомир, похідна група, міське управління, міський провід.

Актуальність цієї теми полягає у тому, що висвітлення проникнення мельниківської похідної групи у Житомир і область, створення і функціонування під її егідою Житомирського міського проводу мельниківців, використовуючи при цьому нові наукові праці та архівні документи, сприятиме ціліснішому і більш системному відтворенню тієї частини історії регіону і всієї України.

Тему утворення і діяльності похідних груп ОУН(М) почали досліджувати по закінченню Другої світової війни представники західної української діаспори, зокрема, В. Верига, З. Книш, Г. Полікарпенко, О. Штуль, Я. Шумелда та інші. Уже згодом свої напрацювання, у яких частково розкривалася і ця тема, опублікували Т. Гунчак і В. Косик.

У роки незалежності України тема українського націоналістичного Руху опору була по-новому «відкрита». У ряді загальних і монографічних досліджень М. Головка, В. Гриневича, В. Кучера, А. Русначенка та інших відсутні колишні ідеологічні штампи і кон'юнктурні звинувачення. Окремі фрагменти діяльності О. Ольжича та інших діячів ОУН(М) у Житомирі висвітлені у кандидатській дисертації і монографії В. Жилюк. Але спеціальне присвячене цій темі дослідження в українській чи зарубіжній історіографії на сьогоднішній день відсутнє. Мета статті полягає у тому, щоб запропонувати окремий розгляд утворення і діяльності Житомирського міського проводу ОУН(М) у другій половині 1941 р.

Перед нападом Німеччини на СРСР обидві фракції ОУН ставили собі за мету проникнути на територію Наддніпрянської України. Основою їхніх тактичних побудов було формування певних мобільних груп із числа активних членів організації. Ці групи згодом були названі похідними, і у Кракові був створений їх підготовчий штаб. Початком формування самих груп більшість дослідників вважає середину травня 1941 р.¹ Загалом було створено по 3 похідні групи від кожної ОУН, які розподілялися на три великі напрямки: «Північ», «Центр» і «Південь». Вони у свою чергу склалися із малих операційних груп (зазвичай по 7–12 осіб), які працювали перекладачами, водіями при німецькому війську, проникали на окуповану територію і створювали там осередки влади, випередивши у цій справі нацистську владу².

Рух похідних груп ОУН(М) у Наддніпрянщину за рішенням Проводу українських націоналістів (далі — ПУН) організовував і координував Олег Ольжич (Кандиба), а безпосереднім очільником похідної групи «Північ» був Ігор Шубський³.

На територію Житомирщини першими прибули керівники бандерівської похідної групи «Північ»: Микола Климишин, Василь Кук, Ярослав Старух та інші. Вони просувалися із Рівного у напрямку Києва і потрапили до Житомира 10 липня 1941 р. У місті вони розпочали укомплектування української міліції та організували обласне управління, першим головою якого став Іван Луцюк, вчитель за фахом⁴. 11 липня 1941 р. управління видало розпорядження «Про комендантську годину, відновлення роботи підприємств, реєстрацію євреїв»⁵.

У двадцятих числах липня 1941 р. до Житомира прибули члени мельниківської похідної групи «Північ»: уродженці цього міста Олег Ольжич і Микола Сціборський; Омелян Сенік, Богдан Коник, Іван Рогач, Володимир Яхно та інші. О. Ольжич тимчасово, з кінця липня до середини вересня 1941 р., оселився на вулиці Лермонтовській⁶, відповідно до сучасної нумерації у будинку під номером 13. Окрім місця проживання О. Ольжича, будинок був житомирським осередком мельниківської похідної групи та редакцією «Українського Слова»⁷. У 1941 р. будинок розміщувався під номером 15⁸.

До роботи мельниківців з освоєння терену й формування української адміністрації долучилися місцеві українці⁹. Мельниківці спрямували діяльність на організацію й розбудову міських адміністративних та соціально-економічних структур, мережі культурно-освітніх закладів. Один із очевидців подій згодом так передав свої враження від побаченого того часу у Житомирі: «У місті на кожному кроці відчувається новий, свіжий подих українського життя, яке, не дивлячись на воєнні обставини,

швидко відроджується і знаходить для себе нові творчі форми»¹⁰. Враховуючи такі обставини, думка П.-Р. Магочія, що центром мельниківської активності влітку 1941 р. був Житомир¹¹, нам видається достовірнішою від висновку А. Кентія про перевагу в організаційній роботі прибічників С. Бандери¹². Окрім того, на Житомирщину, як головний терен діяльності похідної групи Організації А. Мельника, де вона збільшилася чисельно майже вдвічі, — до 200 чоловік¹³, вказують й інші дослідники. А щодо твердження, що «бандерівці до вересня 1941 р. почували себе у місті як справжні господарі»¹⁴, то слушним його поясненням буде, власне, більша публічність представників ОУН(Б) у громадському й політичному житті краю на початку нацистської окупації.

У спогадах діячів націоналістичного руху Житомир визначається головним центром, штаб-квартирою, основною базою на шляху до Києва¹⁵. Такий статус місто зберігало до захоплення вермахтом столиці України. Ця обставина, на думку Джона Армстронга, допомагає зрозуміти роль усього націоналістичного руху на сході України під час початкового етапу його діяльності¹⁶.

Прибувши до Житомира, мельниківці створили свій міський осередок. Згодом на території Житомирської області постав й обласний провід ПУНу. Проте на сьогодні побудова міського та обласного проводів залишається мало виокремленою. Визначити структуру ОУН(Б), спираючись на наявні дослідження та архівні документи на багато легше, а ніж дослідити аналогічним чином побудову ОУН(М). За свідченнями заступника керівника Корнинського районного проводу мельниківців Валентина Мартиновича Превара, організаційна мережа була побудована так: сільська трійка, у яку входили керівник, зв'язковий і пропагандист; 7–8 сільських організацій утворювали підрайон; 5–6 підрайонів становили районний провід, який мав військовий, жіночий, організаційний і пропагандистський відділи¹⁷. Однак відомо, що структури мельниківського й бандерівського проводів у 1941 р. практично нічим не відрізнялися, адже обидві фракції ОУН мали спільне минуле, а основне — спільну загальну мету — створення Української соборної самостійної держави. Отже, на основі інформації, яку подали керівники бандерівського проводу¹⁸, у тому числі й ті, що діяли на території Житомирської області, маємо більш чітке уявлення про мельниківську мережу.

Очевидно, найнижчою організаційною одиницею мережі українських націоналістів була ланка або трійка (нараховувала 3 особи), після неї розташовувалася низова сільська округа чи станиця (у складі 2–3 ланок), що очолювалася станичником. Вона мала суспільний, військовий і зв'язковий відділи. Третій елемент структури — куш (включав 3–4 станиці)

[майбутній керівник військової округи «Тютюнник» у структурі УПА Федір Воробець («Верещака») вказував, що куц не був обов'язковим елементом структури ОУН(Б)¹⁹. Для Житомирщини дане уточнення є особливо прикметним. — *І.К.*], наступний — підрайон (об'єднував 2–3 куці чи 5–6 станиць). До його складу входили провідник у військових справах, зв'язку, молоді та пропаганди²⁰. Район охоплював від 2 до 5 підрайонів і включав відділи у справах молоді, жіноцтва, старшого покоління, військовий, пропаганди, суспільної опіки, безпеки²¹. Як правило, 3–4 райони утворювали надрайон [у документах, механічно перекладених із німецької мови, іноді фігурує термін «обер-район». — *І.К.*], але він поки що не є обов'язковою структурною ланкою ОУН і стане такою уже в жовтні 1943 р.²² З весни 1943 р. надрайони будуть об'єднуватися у військові округи або групи²³, а в 1941–1942 р. декілька надрайонів утворюють цивільні оунівські округи, що мали такі ж відділи, як і у районах. За відсутності надрайонів округи формувалися безпосередньо з районних проводів. Найбільшою організаційною одиницею структури ОУН на Житомирщині вважався обласний провід²⁴, до складу якого входило до п'яти округів. Він мав велику кількість відділів й провідників: військовий, організаційний, молоді, жіноцтва, господарства (фінансів), пропаганди, інформації, безпеки, суспільної опіки, зв'язку, західних земель, суспільно-політичний, робітництва²⁵.

Проте, наведені документальні дані засвідчують, що теоретично структура проводу ОУН не передбачала наявності такої ланки як міська організаційна мережа. На практиці ж міський осередок українських націоналістів складався із ланок, станиць, підрайонів, які відповідали районному проводу.

Упорядкування усіх сфер життя Житомира з середини 1941 р. взяло на себе Житомирське міське управління, яке пізніше було під ідеологічним контролем міського осередку мельниківської Організації. Точна дата створення міського управління в опрацьованій місцевій джерельній базі не зустрічається. Наявна лише вказівка, що воно було організоване представницею ОУН(Б) Уляною Самчук²⁶. Взагалі ж, на основі загальноукраїнських даних прийнято вважати, що Житомирське міське управління було створене членами бандерівської похідної групи «Північ» одночасно із обласним²⁷.

Складно точно встановити, хто був першим керівником міського управління. Відомо лише, що з початку німецької окупації міську владу Житомира протягом двох тижнів очолював Юрій Андрійович Орищенко, який наприкінці липня 1941 р. за власним бажанням залишив цю посаду²⁸. Бургомістром Житомира після Ю. Орищенка до листопада

1943 р. був Дмитро Олексійович Павловський, належність якого до націоналістичних організацій не встановлена.

Найімовірнішою причиною звільнення Ю. Орищенко посади бургомістра було те, що він у кінці липня 1941 р. очолив Житомирський міський провід мельниківців. Їх діяльність Ю. Орищенко координував до середини листопада 1941 р., коли за активну участь в організації і проведенні вшанування 20-річчя Базарської трагедії його з дружиною 6 грудня 1941 р. на Мальованці [тоді — передмістя Житомира. — *І.К.*] стратили німецькі каральні органи²⁹.

Окрім наведеного вище, інших біографічних відомостей про Ю. Орищенко небагато. Показово, що на нього як одного з «найактивніших націоналістів» вказував у звіті радянський підпільник Нестор Тинний³⁰. Подібним чином він, як особливо «активний націоналіст», характеризується і в іншому радянському документі³¹. На основі архівних джерел вдалося встановити, що до окупації Ю. Орищенко працював у Житомирському кооперативному технікумі викладачем української мови та літератури. Після захоплення німецькою армією Житомира він очолив відкриту в нових умовах Житомирську технічну школу³². Ця школа до 15 вересня 1941 р. проводила реєстрацію колишніх студентів Житомирських механічного, шляхового й Бердичівського будівельного технікумів, а також здійснювала новий набір на електромеханічний, шляховий та будівельний відділи. Для вступу особи віком від 15 до 30 років, які закінчили сім класів, повинні були подати автобіографію, метрику, свідоцтво про освіту, медичну довідку й дві фотокартки. Школа забезпечувала всіх приїжджих гуртожитком та їдальнею. Вона розміщувалася за адресою — вул. Пушкінська, 47³³.

Чисельність міського осередку ОУН протягом другої половини 1941 р. постійно зростала. Загальна кількість його членів, мабуть, уже залишиться не встановленою. За даними, які подавали мельниківські емісари, у Житомирі з населенням 40 тис. осіб нараховувалося близько 500 чоловік національно свідомої [прихильної до них. — *І.К.*] інтелігенції³⁴. Відомими є імена лише найбільш активних членів. Серед таких — Костянтин Іванович Галактіонов, який вступив до лав ОУН(М) у серпні 1941 р. Він був призначений директором Житомирської жіночої семінарії, відкривати яку заборонила окупаційна влада. Варто додати, що К. Галактіонов перед працівниками міської поліції прочитав лекції на теми «Розселення слов'ян», «Київська Русь» і вже 1942 р. у числі 22-х інших вчителів складав текст «Читанки» для четвертих класів українських шкіл. Перебуваючи у міському осередку ОУН, К. Галактіонов отримував націоналістичну літературу від інших членів мельниківської Організації — Івана Варфоломійовича Дубини, доцента сільськогосподарського інсти-

туту (який у жовтні 1941 р. виїхав до Києва та був введений до складу УНРади³⁵) та Олександра Миколайовича Рибаківа, секретаря плодоовочевої контори. Останній, зокрема, випишував цю літературу зі Львова («Український альманах»), Кракова і Праги.

Відомим пропагандистом Організації А. Мельника у місті був Веніамін Михайлович Моцак, який у 1941 р. працював референтом облспоживспілки, залучав до ОУН нових членів та організовував окремі районні проводи. В. Моцак був уродженцем Полтавської області, у Житомирі проживав тимчасово, а восени 1941 р. виїхав до Києва, де продовжив організаційну роботу³⁶.

В. Моцак у серпні 1941 р. загітував до вступу в ОУН під проводом А. Мельника жителя Житомира, завгоспа обласної поліції Павла Трифоновича Дивнича. П. Дивнич народився 1905 р. у с. Кілки Чуднівського району Житомирської області. У 1919 р. закінчив п'ять класів початкової школи. Впродовж 1923–1931 рр. П. Дивнич працював у різних господарських об'єднаннях Чуднівського району. В 1931 р. його разом з родиною було розкуркулено і виселено на Урал. Звідти він нелегально повернувся 1933 р. у с. Кілки, де отримав нові документи. З 1934 р. до 1940 р. П. Дивнич працював у різних господарсько-будівельних організаціях Житомирської області; з літа 1940 р. до червня 1941 р. — був завгоспом житомирського дитячого будинку ім. Щорса. Після німецької окупації П. Дивнич спочатку влаштувався на роботу у міську їдальню, яку організували члени ОУН, а згодом, за рекомендацією останніх, перейшов на роботу завгоспа в обласну поліцію. Як відповідального і активного діяча мельниківської ОУН П. Дивнича від Житомирщини було введено до складу УНРади, яка 5 жовтня 1941 р. постала в окупованому вермахтом Києві³⁷.

Вироком військового трибуналу військ МВС Житомирської області від 19 червня 1946 р. Дивнича Павла Трифоновича було засуджено до 10 років ув'язнення у ВТТ з поразкою у правах на 5 років і конфіскацією всього особистого майна³⁸.

До керівного складу ОУН(М) у Житомирі входив також Лука Миколайович Лисенко — інспектор народних шкіл Житомирського району, а згодом — голова Житомирського районного управління. Серед інших членів міського проводу мельниківців також були: Олексій Якович Сасс — доцент місцевого сільськогосподарського інституту; Микола Артемович Яременко — завідувачий земельним відділом Житомирського обласного управління; Коберницький — завідувачий відділом охорони здоров'я обласного управління³⁹; Олексій Васильович Кізуб — уродженець Чернігівської області, із липня до середини жовтня 1941 р. завідувачий торговельним відділом того ж управління, під час відряджень до районів області здійснював популяризацію націоналістичних ідей⁴⁰.

Окремо із членів міського осередку мельниківців слід виділити керівника жіночої секції Житомирського міського управління Юлію Яківну Мережинську. Вона народилася 1889 р. у селищі Ушомир Коростенського району Житомирської області. До 1905 р. разом із батьками, які за професією були вчителями, проживала у м. Кременець Тернопільської області, де навчалася у середній школі. З 1905 по 1907 рр. Ю. Мережинська працювала вчителькою у с. Околок Черняхівського району Житомирської області; 1907–1908 рр. навчалася у Московському комерційному інституті; 1908–1910 рр. разом із батьками проживала у с. Дідківці Чуднівського району Житомирської області. З 1910 р. розпочалася педагогічна праця Ю. Мережинської. Спочатку вона сім років працювала у двокласній школі містечка Чуднова, а згодом протягом десяти років — у школі с. Крученець Черняхівського району; три роки вчителювала у с. Березівка Житомирського району. Починаючи з 1930 р. і до початку нацистської окупації, Ю. Мережинська працювала вчителькою у школах Житомира й викладачем у місцевому педагогічному інституті.

В умовах окупації вермахтом Житомира тут відбулися загальні збори жінок міста, на яких обговорювалися поточні питання. Тоді ж Ю. Мережинську затвердили керівником секції у справах жінок при міському управлінні. Секція була створена керівниками обласного управління бандерівцями І. Луцюком та Уляною Самчук. Сама Ю. Мережинська у цей час симпатизувала бандерівцям. Коли ж провідну роль в українській адміністрації Житомира перебрали на себе мельниківці, керівник відділу пропаганди обласного управління Антон Баранівський запропонував Ю. Мережинській приєднатися до їхньої організації, давши при цьому прочитати Програму ОУН. З того часу розпочалася її співпраця з ПУНОм. Ю. Мережинська була найактивнішим членом мельниківців серед жіноцтва міста, яке вона згуртовувала навколо себе, знайомила з ідеологією Організації й переконувала у необхідності створення самостійної Української держави. Для підкреслення власних ідеологічних переконань Ю. Мережинська носила значок тризуб, який вона купила в одному з магазинів міста.

Ю. Мережинська очолювала жіночу секцію до 1 вересня 1941 р., а з вересня до листопада секція називалася жіночим відділом біржі праці Житомирського міського управління. До її штату, окрім керівника, входили секретар Ганна Вакулук — колишня студентка педінституту; та перекладач-фольксдойч. Відділ біржі праці проводив реєстрацію жінок міста, допомагав їм у працевлаштуванні та видавав продуктові картки. Окрім того, в обов'язки Ю. Мережинської входила опіка над безпритульними дітьми, жебраками, реставрація церков. Так, у Житомирі був організований дитячий будинок, налагоджена допомога у роботі будинку немовляти.

У листопаді 1941 р. Ю. Мережинська була звільнена через скорочення штату з жіночого відділу біржі праці міського управління. По звільненню вона, за пропозицією міського голови Д. Павловського, організувала та очолила Комітет допомоги військовополоненим. До його складу входили переважно жінки, які працювали на управлінських посадах, вчителями, лікарями. Співробітники Комітету здійснювали збір речей для поранених військовополонених червоноармійців табору на Богунії [тоді село на околиці Житомира. — *І.К.*], відкрили кухню при другій міській поліклініці, яка годувала поранених військовополонених, відремонтували приміщення поліклініки й розпочали будівництво лазні, перевели з табору до лікарні поранених і важко хворих на висипний тиф військовополонених. Допомогу Комітету, окрім полонених червоноармійців, декілька разів отримували поранені німецькі солдати.

Комітет допомоги військовополоненим отримував грошові кошти від розіграшу лотерей, проведення благодійних концертів, збору пожертв населення. Проте через брак фінансування у січні 1942 р. він припинив своє існування.

Після скорочення з Комітету допомоги військовополоненим Ю. Мережинська протягом січня–березня 1942 р. залишалася безробітною. А з березня 1942 р. по жовтень 1943 р. вона працювала викладачем української мови та діловодства у Житомирському сільськогосподарському інституті та школі при ньому. У березні 1943 р. Ю. Мережинська очолила робочу групу вчителів, які укладали підручник з граматики й читанку для учнів третіх класів українських шкіл.

Наприкінці жовтня 1943 р., перед першим відвоюванням Житомира частинами РСЧА, Ю. Мережинська через Вінницю і Самбір виїхала до свого брата Леонтія Яковича Янчинського в польське місто Мишков. У Польщі вона перебувала до 6 березня 1945 р., коли як репатріантка разом із чоловіком була відправлена в Україну⁴¹. До Житомира подружжя Мережинських прибуло 4 квітня. А вже 11 квітня 1945 р. Олександр і Юлія Мережинські були заарештовані Управлінням НКДБ по Житомирській області⁴².

17 серпня 1945 р. військовим трибуналом військ НКВС Житомирської області О. Мережинський і Ю. Мережинська були засуджені строком на 10 років каторжних робіт із поразкою у правах на 5 років і конфіскацією усього особистого майна. О. Мережинський був звільнений із ВТТ 17 вересня 1954 р., а Ю. Мережинська — 19 березня 1955 р. Їх обох прокуратура Житомирської області реабілітувала 4 січня 1995 р.⁴³.

Діяльність Житомирського міського проводу ОУН(М) тривала до кінця листопада — початку грудня 1941 р. Саме тоді, після відзначення обома групами ОУН 20-ї річниці Базарської трагедії [розстрілу радянськими

військами Г. Котовського 359-ти учасників Другого зимового походу армії УНР. — І.К.], розпочалися масштабні репресії нацистів проти українських націоналістів. Ті члени міського осередку мельниківців, які залишилися живими, перейшли у глибоке підпілля або ж перервали свою організаційну діяльність. Тому кінцем 1941 р. датується припинення функціонування Житомирського міського проводу ОУН(М). Подальша діяльність мельниківців у Житомирі носила переважно індивідуальний характер, тому що центральні керівні структури міста після розгрому більше не були відновлені.

Проникнення членів ОУН(М) на територію міста Житомира і взагалі всієї області відбулося у другій половині липня 1941 р. На цій території вони повинні були виконувати поставлені перед ними Проводом завдання — активізувати громадсько-політичне життя українців, розбудовувати мережу адміністративних і культурно-освітніх закладів, залучаючи до цього процесу місцеве населення. Потрібно визнати, що виконати це завдання їм більшою мірою вдалося, оскільки у місті працювала українська адміністрація, було створено ряд культурно-освітніх закладів, видавалася газета «Українське Слово».

Ковальчук Иван (г. Киев)

Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник отдела истории Украины второй половины XX ст. Института истории Украины НАН Украины.

Становление и отдельные аспекты деятельности Житомирского городского провода ОУН(М) во второй половине 1941 года.

В статье исследуется вопрос проникновения мельниковской походной группы в Житомирскую область и создания нею житомирской городской ячейки. раскрыто структуру Житомирского городского провода. Отмечено участие жителей города и области в его работе. Указаны хронологические рамки существования городского провода, его персональный состав и причины упадка.

Ключевые слова: ОУН(М), Житомир, походная группа, городское управление, городской провод.

Ivan Kovalchuk (Kyiv)

Junior Research Fellow of the Department of Ukrainian History in the Second Half of the 20th Century at the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Candidate of Historical Sciences.

Formation and some aspects of Zhytomyr City by the OUN(M) in the second half of 1941.

The article highlights the activities of the A. Melnyk OUN groups in Zhytomyr in the second half of 1941. In July 1941, representatives of OUN marching groups came to Zhytomyr region, they began the development of Ukrainian administrative and economic bodies, and cultural and educational institutions. However, since the end of 1941 the German government launched an offensive against any manifestations of national life.

Keywords: OUN(M), Zhytomyr, marching groups, Zhytomyr Municipal offices.

¹ Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941–1943 рр.) / Г.М. Стародубець. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. — С. 36; Дмитрук К. Безбатченки / К. Дмитрук. — Львів: Каменярь, 1974. — С. 192.

² Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр.: [монографія] / М.Л. Головка. — К.: Олан, 2004. — С. 405.

³ Верига В. Втрати ОУН у Другій світовій війні або «Здобудеш українську державу або загинеш у боротьбі за неї» / В. Верига. — [2-ге вид., випр.]. — Торонто: Новий шлях, 1991. — С. 64.

⁴ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: [збірник документів і матеріалів]. — Львів; Київ: Літературна агенція «Піраміда, 2001. — С. XVII.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833. — Оп. 2. — Спр. 104. — Арк 6 зв.

⁶ Мокрицький Г.П. Вулиці Житомира / Енциклопедія Житомира. Кн. 1 / Г.П. Мокрицький. — Житомир: Волинь, 2007. — С. 128, 559.

⁷ Костриця М.Ю. Велет духу. О. Ольжич і Житомирщина: історико-краєзнавчий нарис / М.Ю. Костриця, Р.Ю. Кондратюк. — Житомир, 1997. — С. 25.

⁸ Відейко М.Ю. Наукова спадщина Олега Ольжича / М.Ю. Відейко, С.І. Кот. — К.: Наш час, 2008. — С. 183.

⁹ Русначенко А.М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А.М. Русначенко. — К.: Унів. вид-во «Пульсари, 2002. — С. 27.

¹⁰ Шумелда Я. Похід ОУН на Схід / Я. Шумелда. — Львів: Фонд духовного відродження ім. митрополита А. Шептицького, 1991. — С. 14.

¹¹ Магочій Павло-Роберт. Історія України / П.-Р. Магочій. — К.: Критика, 2007. — С. 537.

¹² Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 рр. / А.В. Кентій. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. — С. 47.

¹³ ОУН–УПА на Сумщині. Т. 2 / [авт.-упоряд. Г.М. Іванушенко]. — Суми: Державний архів Сумської області, 2009. — С. 192.

¹⁴ Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі — АУ СБУ ЖО). — Архівно-слідчі справи припиненого фонду (далі — п. ф.). — Спр. 30391. — Арк. 24.

¹⁵ Жилюк В.М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: [монографія] / В.М. Жилюк. — Рівне: Волинські обереги, 2008. — С. 32; Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої світової війни / Г. Полікарпенко. — [4-ге вид., доп.]. — Б. м., 1951. — С. 77.

¹⁶ Armstrong J. A. Ukrainian nationalism / J. A. Armstrong. — [3rd ed.]. — Colorado: Ukrainian academic Press, 1990. — P. 91.

¹⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 5. — Спр. 67420. Т. 1. — Арк. 79 зв.

¹⁸ Державний архів Житомирської області (далі — ДА Житомирської обл.). — Ф. Р-1151. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3; Кокін С.А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1: Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953) / С.А. Кокін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. — С. 6.

¹⁹ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 48139. — Арк. 19.

²⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 931. — Арк. 146.

- ²¹ Там само. — Арк. 151.
- ²² Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) та Запілля УПА на Волині та південному Поліссі (1941–1944 рр.) / В. Ковальчук. — Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2006. — С. 275.
- ²³ Кокін С.А. Вказана праця. — С. 6.
- ²⁴ АУ СБУ ЖО, п. ф. — Спр. 30121. — Арк. 26.
- ²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 931. — Арк. 151.
- ²⁶ АУ СБУ ЖО, п. ф. — Спр. 30338. — Арк. 115 зв.
- ²⁷ Українське державотворення. — С. 225.
- ²⁸ АУ СБУ ЖО, п. ф. — Спр. 29889. Т. 1. — Арк. 95; АУ СБУ ЖО, п. ф. — Спр. 28839. — Арк. 24.
- ²⁹ Другий Зимовий похід: Листопадовий рейд: Базар. — К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1995. — С. 225.
- ³⁰ Держархів Житомирської обл. — Ф. П-1376. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 46.
- ³¹ Там само. — Спр. 3. — Арк. 12.
- ³² АУ СБУ ЖО, п. ф. — Спр. 28839. — Арк. 24.
- ³³ Українське Слово (Житомир). — 1941. — 11 вересня.
- ³⁴ Український Вісник (Берлін). — 1941. — 12 жовтня.
- ³⁵ Довідник з історії України. Т. 3: Р-Я / [За ред. : І.З. Підкови, Р.М. Шуста] — К.: Генеза, 1999. — С. 423.
- ³⁶ Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі — АУ СБУ ЖО). — Архівно-слідчі справи основного фонду (далі — о. ф.). — Спр. 9711. — Арк. 17 зв.
- ³⁷ Там само. — Арк. 17 зв., 19–22.
- ³⁸ Там само. — Арк. 68–68 зв.
- ³⁹ АУ СБУ ЖО, п. ф. — Спр. 28839. — Арк. 14–21.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 29889. Т. 1. — Арк. 2–18.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 30338. — Арк. 92–162, 15.
- ⁴² Там само. — Арк. 14–15, 27–28 зв.
- ⁴³ Там само. — Арк. 230 зв., 282–283 зв., 285–286 зв.